

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 32 (2011)

Δελτίον ΧΑΕ 32 (2011), Περίοδος Δ'

Η απεικόνιση του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά. Νέο στοιχείο για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού

Alexandra TRIFONOVA

doi: [10.12681/dchae.686](https://doi.org/10.12681/dchae.686)

Βιβλιογραφική αναφορά:

TRIFONOVA, A. (2014). Η απεικόνιση του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά. Νέο στοιχείο για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 32, 85–94. <https://doi.org/10.12681/dchae.686>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η απεικόνιση του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στο
ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά.
Νέο στοιχείο για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών
του ναού

Alexandra TRIFONOVA

Δελτίον ΧΑΕ 32 (2011) • Σελ. 85-94

ΑΘΗΝΑ 2011

Alexandra Trifonova

Η ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑ. ΝΕΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά πρόσφατα ανακαλύψαμε μια άγνωστη απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά, ο οποίος ανακηρύχθηκε άγιος το 1368¹ η χρονολογία αυτή αποτελεί ισχυρό *terminus post quem* για την απεικόνισή του στον εν λόγω ναό, καθώς επίσης και για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του μετά το 1368.

We recently discovered an unknown representation of Saint Gregory Palamas in the church of Saint George tou Vounou in Kastoria. Gregory Palamas was proclaimed a saint in 1368 and thus this date serves as a *terminus post quem* for his depiction in this church, as well as for the assigning of its wall paintings to the period after 1368.

Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά αποτελούν ένα σημαντικό και αξιόλογο ζωγραφικό σύνολο του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα¹, η ακριβής χρονολόγηση του οποίου είναι δύσκολη, επειδή απουσιάζει κτητορική επιγραφή, παρόλο που υπάρχουν δύο θέσεις προορισμένες γι' αυτή.

Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού έχουν εκφρασθεί οι ακόλουθες απόψεις: ο καθηγητής Ε. Τσιγαρίδας εντάσσει το 1985-1986 τις τοιχογραφίες στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα² και το 1998

τις τοποθετεί ανάμεσα στο 1368/9 και το 1388/9³, με μεγαλύτερη πιθανότητα το 1385⁴. Αντίθετα, ο σέρβος καθηγητής I. Djordjević⁵, το 2000, χρονολογεί τις τοιχογραφίες λίγο νωρίτερα ή λίγο αργότερα από το 1361, δηλαδή ένα δύο χρόνια πριν ή μετά το 1361, και οπωσδήποτε «στην εποχή της σερβικής κυριαρχίας στην Καστοριά».

Πρόσφατα, είχα την ευκαιρία να εντοπίσω στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού ένα νέο στοιχείο, το οποίο, έχω τη γνώμη, ότι συμβάλλει αποφαστικά στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού.

Λέξεις κλειδιά

Δεύτερο μισό 14ου αιώνα.

Ελλάδα, Καστοριά.

Ζωγραφική.

Ναός Αγίου Γεωργίου του Βουνού, άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς.

Keywords

Second half of 14th century.

Greece, Kastoria.

Painting.

Church of Saint George tou Vounou, Saint Gregory Palamas.

¹ Για τις τοιχογραφίες του κυρίως ναού, βλ. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Έρευνες στους ναούς της Καστοριάς», *Μακεδονικά* 25 (1985-1986), Σύμμεικτα, 386-389. *Καστοριανά μνημεία*, Καστοριά 1995, 59, εικ. 108, 110-112, 114 (Ι. Σίσιου). Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της εποχής των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1998, 211-250. I. Djordjević «O zidnom slikarstvu XIV veka u Kosturskoj crkvi Svetog Djordja του Βουνού», *Papers of the Third Yugoslav Byzantine Studies Conference*, Βελιγράδι-Κπιševac 2002, 451-461. Οι τοιχογραφίες του ναού αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης στα πλαίσια της διδακτορικής δια-

τριβής της γραφούσας με τίτλο: *Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά. Συμβολή στη μελέτη της ζωγραφικής του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας*, η οποία εγκρίθηκε πρόσφατα από το τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ.

² Τσιγαρίδας, «Έρευνες», ό.π., 387.

³ Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες* (υποσημ.1), 224-225.

⁴ Ό.π., 224-225.

⁵ Djordjević, «O zidnom slikarstvu», ό.π., 459, 460-461.

Εικ. 1. Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς. Τοιχογραφία στον κυρίως ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού.

Εικ. 2. Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς. Τοιχογραφία στον κυρίως ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (σχέδιο Αl. Trifonova).

Στη δεύτερη ζώνη με τους αγίους σε προτομή, μέσα σε μετάλλια, επάνω από τη νότια θύρα εισόδου, ανάμεσα στον άγιο Ερμόλαο και στον άγιο Άβιβο, εικονίζεται ένας ιεράρχης (Εικ. 1 και 2). Για τον άγιο αυτό έχουν εκφρασθεί οι απόψεις ότι είναι «αδιάγνωστος ιεράρχης»⁶ και ότι είναι ο «ΓΡ[Η]ΓΟ[ΡΙ]ΟΣ», πολύ πιθανόν ο Θαυματουργός⁷. Η μορφή του αγίου δεν σώζεται σε καλή κατάσταση λόγω της αλλοίωσης των χρωμάτων και της ρωγμής που την διατρέχει. Επιπλέον, η τοιχογραφία καλύπτεται σήμερα με πανί για να την προστατεύσει από ενδεχόμενη αποκόλληση του κονιάματος από την τοιχοποιία, γεγονός που την καθιστά δυσδιάκριτη, ενώ η επιγραφή που την συνοδεύει είναι, κάτω από τις συνθήκες αυτές, σχεδόν δυσανάγνωστη. Ο άγιος εικονίζεται σε προτομή, μέσα σε μετάλλιο με γαλάζιο βάθος. Αποδίδεται ως μέσης ηλικίας ιεράρχης, με καστανή

κόμη και παπαλήθρα και ομοιόχρωμη μακριά πλατιά γενειάδα. Είναι ενδεδυμένος με πολυσταύριο φαιλόνιο, κρατάει στο δεξί του χέρι κόκκινο σταυρό, ενώ στο αριστερό κλειστό κώδικα ευαγγελίου. Εκατέρωθεν του αγίου διασώζεται σε κακή κατάσταση η ακόλουθη επιγραφή: [Ο ΑΓΙΟΣ] ΓΡ[Η]ΓΟ[ΡΙ]Ο[Σ] [Ο] ΠΑΛΑΜ[Α]Σ / Κ(ΑΙ) Ν(ΕΟ)Σ ΧΡΥΣ(Ο)ΣΤ(Ο)ΜΟΣ (Εικ. 1 και 2).

Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς⁸ (1296-1359), ο καταγόμενος από την Κωνσταντινούπολη μητροπολίτης της Θεσσαλονίκης (1347-1359), υπήρξε κύριος εκφραστής του ησυχαστικού κινήματος. Η μνήμη του τιμάται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 14 Νοεμβρίου⁹ και κατά τη δεύτερη Κυριακή των Νηστειών. Αρχισε να τιμάται ως άγιος σχεδόν αμέσως μετά το θάνατό του το 1359, αλλά η επίσημη ανακήρυξή του ως αγίου με συνοδική απόφαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου έγινε το

⁶ Τοιχαρίδας, *Τοιχογραφίες* (υποσημ.1), 215, 53.

⁷ Djordjević, «O zidnom slikarstvu», ό.π. (υποσημ.1), 455. Η υπόθεση ότι πρόκειται για τον άγιο Γρηγόριο τον Θαυματουργό βασίζεται στην απεικόνιση αυτού του αγίου στο ναό των Ταξιαρχών Μητροπόλεως και στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην Καστοριά (στο ίδιο, 455, σημ. 19).

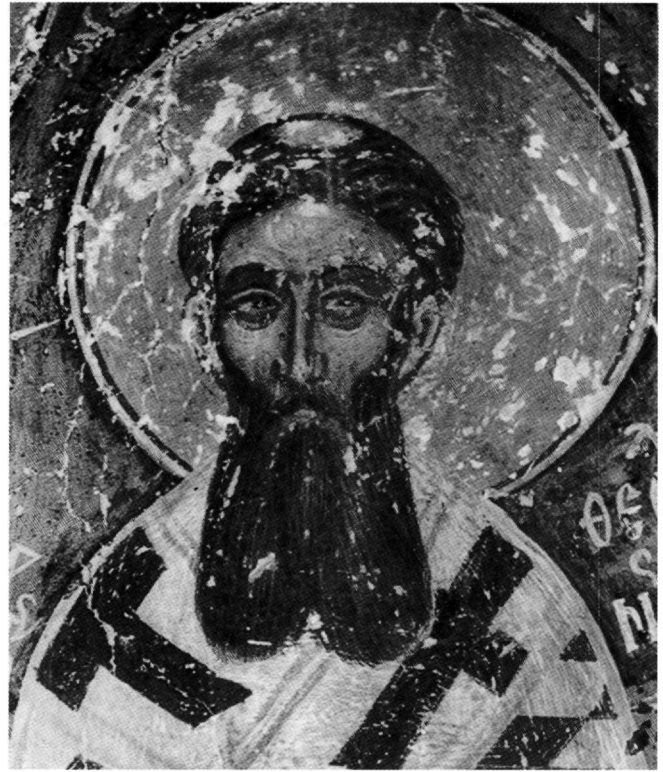
⁸ Γενικά για τη ζωή και το έργο του αγίου βλ. Γ. Παπαμαχάη, *Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς*, Πετρούπολη-Αλεξάνδρεια 1911. J.

Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Παρίσι 1959. *Το Αγιολόγιον της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1996, 188 (Π. Χρήστου), όπου η σχετική βιβλιογραφία.

⁹ Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς κοιμήθη στις 14 Νοεμβρίου του 1359 και γι' αυτό η μνήμη του τιμάται αυτή την ημέρα. Ωστόσο, σύμφωνα με τον J. Darrouzès, ο άγιος πέθανε τρεις μήνες νωρίτερα, στα τέλη του Αυγούστου του 1359, βλ. J. Darrouzès, «Notes d'histoire des texts», *REB* 21 (1963), 238.

1368¹⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι η λατρεία του στην Καστοριά ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη, όπου ο άγιος έκανε θαύματα¹¹. Μάλιστα, σύμφωνα με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φιλόθεο Κόκκινο, στην Καστοριά, ήδη το 1368, υπήρχε ναός αφιερωμένος στον άγιο¹², ο οποίος σήμερα δεν σώζεται και αγνοείται η θέση στην οποία θα βρισκόταν¹³. Ωστόσο, η απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά¹⁴ δεν είναι δυνατόν να εμφανίζεται στη μνημειακή ζωγραφική παρά μόνο μετά την επίσημη ανακήρυξή του ως αγίου το 1368.

Η τοιχογραφία του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού αποτελεί πιθανότατα την πρωιμότερη έως τώρα γνωστή απεικόνισή του σε ναό της Καστοριάς. Στην ίδια πόλη απεικονίζεται, στις αρχές του 15ου αιώνα, στο ναό των Αγίων Τριών (Γουρία, Αβίβου και Σαμωνά) (1400/1)¹⁵, όπου αποδίδεται ολόσωμος, μέσα στη κόγχη του διακονικού (Εικ. 3), συνοδευόμενος από τον άγιο Εύπλο. Στους Αγίους Τρεις ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς αποδίδεται, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, ως μεσήλικας ιεράρχης, με καστανή κόμη και παπαλήθρα και ομοιόχρωμη γενειάδα. Είναι ενδεδυμένος με πολυσταύριο φαιλόνιο και κρατάει κλειστό κώδικα ευαγγελίου. Ανάλογη θέση απεικόνισης μέσα σε κόγχη, όχι του διακονικού, αλλά της πρόθεσης, κατέχει ο άγιος στο παρεκκλήσιο των Αγίων Ανάργυρων στη Μονή Βατοπεδίου

Εικ. 3. Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς. Τοιχογραφία στο ναό των Αγίων Τριών στην Καστοριά (1400/1). Λεπτομέρεια.

¹⁰ Βλ. τη σχετική πληροφορία του Συνοδικού τόμου του 1368 (PG 151, 712B) και του εγκωμιαστικού λόγου του Φιλοθέου, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, *Λόγος εγκωμιαστικός εις τόν Θεσσαλονίκης Γρηγόριον τόν Παλαμάν*, PG 151, 775-780. Meyendorff, ό.π., 168-170. J. Darrouzès, *Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople. Les actes des Patriarches, I. Les registes de 1310 à 1376*, Παρίσι 1977, 453-454. Δ. Τσάμης, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως λόγος εις Άγ. Γρηγόριον Παλαμάν αρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1984, 22, 179, σημ. 532, 180-181. Βλ. και υποσημ. 11.

¹¹ Για τη λατρεία του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στην Καστοριά, βλ. Αρχιμ. Ιουστίνος Μπαρδάκας, «Ἡ τιμή τοῦ αγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμά στην Καστοριά», *Οἱ ἐν Καστοριά τιμώμενοι ἅγιοι*, Πρακτικά Συνεδρίου, Καστοριά (υπό εκτύπωση). Για τα θαύματα του αγίου βλ. BHG, N 718. PG 151, 551-656.

¹² PG 151, 712B, 775-780.

¹³ E. N. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά σε ναούς της Καστοριάς και της Βέροιας. Συμβολή στην εικονογραφία του αγίου», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν καί μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν*

Γρηγορίου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμά, Θεσσαλονίκη 1986, 264.

¹⁴ Για τις απεικονίσεις του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στην περιοχή της Μακεδονίας βλ. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π., 263-294. Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Οι πρώτες απεικονίσεις του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στη Θεσσαλονίκη», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου* (υποσημ.13), 247-257. E. N. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στη Θεσσαλονίκη και στο Άγιον Όρος», *Πρακτικά Διεθνῶν Επιστημονικῶν Συνεδρίων Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμάς στήν ἱστορία καί τό παρόν*, Άγιον Όρος 2000, 193-216. P. L. Vocotopoulos, «An Iconographical Unicum: Saint Gregory Palamas Trampling Barlaam and Akindynos», *Kulturno Nasledstvo* 28-29 (2002-2003), 103-106. Για τη ζωή και το έργο του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά βλ. Meyendorff, *Introduction* (υποσημ. 8).

¹⁵ Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 264, 275, εικ.1. B. Todić, «Apparition de nouveaux saints dans l'art monumental du Mont Athos au XIVe siècle», *Athos. La sainte montagne. Tradition et renouveau dans l'art* (Αθωνικά Σύμμεικτα 10), Αθήνα 2007, 144.

Εικ. 4. Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς. Τοιχογραφία στο παρεκκλήσιο των Αγίων Αναργύρων στη μονή Βατοπεδίου (γύρω στο 1371 ή τέλη 14ου-αρχές 15ου αι.). Λεπτομέρεια.

(γύρω στο 1371 ή τέλη 14ου-αρχές 15ου αι.)¹⁶ (Εικ. 4), όπου μάλιστα συνοδεύεται από τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο.

Οι πρωιμότερες σωζόμενες απεικονίσεις του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στην εντοίχια ζωγραφική κατα-

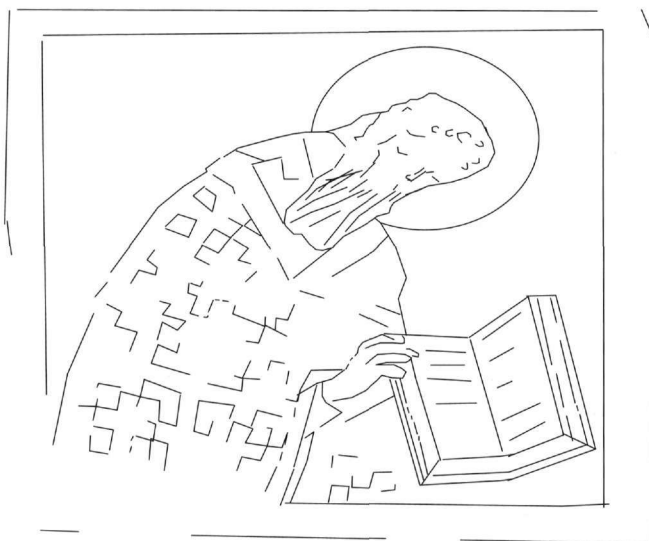
γράφονται σε ναούς της Θεσσαλονίκης, όπως είναι φυσικό, καθώς ο άγιος διετέλεσε μητροπολίτης της πόλης. Σημειώνουμε την απεικόνισή του στο καθολικό (μετά το 1368 ή το 1371-1379)¹⁷ (Εικ. 5) και στο νότιο παρεκκλήσιο (τελευταίο τέταρτο 14ου αι.)¹⁸ της Μονής Βλατά-

¹⁶ Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Τά ψηφιδωτά καί οι βυζαντινές τοιχογραφίες», *Ίερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, τ. Α', Άγιον Όρος 1996, 97, 103, εικ. 74, 280-281. Ο ίδιος, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 14), 212-213, εικ. 6-7. Sh. Gerstel, «Civic and Monastic Influences on Church Decoration in Late Byzantine Thessalonike», *DOP* 57 (2003), εικ. 19. Todić, ό.π., 146, εικ. 1. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών γύρω στο 1371 και τη σύνδεσή τους με καλλιτέχνες της Θεσσαλονίκης βλ. V. Djurić, «Freske crkvice Sv. Besrebnika despota Iovana Uglješe u Vatopedu i njihov značaj za ispitivanje Solunskog porekla Resavskog živopisa», *ZRV* 7 (1961), 125-138. V. Djurić, «La peinture murale de Resava. Ses origines et sa place dans la peinture byzantine», *Moravska škola i njeno doba, Naučni skup u Resavi 1968*, Βελιγράδι 1972, 285-286. V. Djurić, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, Μόναχο 1976, 112-113), ενώ για τη χρονολόγησή τους στα τέλη του 14ου-αρχές του 15ου αιώνα και τη σύνδεσή τους με καλλιτέχνες της Θεσσαλονίκης βλ. Τσιγαρίδας, «Τα ψηφιδωτά», ό.π., 283-284). Από παραδρομή ο καθηγητής Θ. Γιάγκος σημειώνει ότι οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στο 1365 (Θ. Γιάγκος, «Μαρτυρίες περί της μνήμης του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στο Άγιον Όρος», *Κληρονομία* 28 (1996), 13, σημ. 10).

¹⁷ Η επιγραφή που συνοδεύει τον άγιο έχει ως ακολούθως: Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (Μαυροπούλου-Τσιού-

μη, «Οι πρώτες απεικονίσεις», ό.π. (υποσημ. 14), 249-250, πίν. 1-2. Η ίδια, *Μονή Βλατάδων*, Αρχαιολογικός οδηγός, Θεσσαλονίκη 1998, εικ. 18. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 194-195, εικ. 1. Gerstel, «Civic and Monastic Influences», ό.π., 236, εικ. 14). Η Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη χρονολογεί τις τοιχογραφίες στο 1360-1380 (Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Οι τοιχογραφίες της μονής Βλατάδων, τελευταία αναλαμπή της βυζαντινής ζωγραφικής στη Θεσσαλονίκη», *Η Θεσσαλονίκη* 1 (1985), 263. Η ίδια, «Οι πρώτες απεικονίσεις», ό.π. (υποσημ. 14), 251). Μάλιστα, η ίδια δεν αποκλείει το ενδεχόμενο οι τοιχογραφίες να έγιναν το 1371-1379, περίοδο κατά την οποία ο ένας από τους ιδρυτές της μονής Βλατάδων, ο Δωρόθεος Βλατής υπήρξε αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (στο ίδιο, 251). Ο Ε. Τσιγαρίδας χρονολογεί τις τοιχογραφίες μετά το 1368, καθώς ο άγιος εικονίζεται με φωτοστέφανο, που προϋποθέτει την ανακήρυξή του ως αγίου, που έγινε το 1368 (Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 195).

¹⁸ Γ. Στογιόγλου, *Η έν Θεσσαλονίκη πατριαρχική μονή των Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1971, 120. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Οι πρώτες απεικονίσεις», ό.π. (υποσημ. 14), 252, πίν. 3. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 267, πίν. 7. Gerstel, «Civic and Monastic Influences», ό.π. (υποσημ. 16), εικ. 15. Η επιγραφή που συνοδεύει τον άγιο αναφέρει: Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΕΠΙ-

Εικ. 5. Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς, Τοιχογραφία στο καθολικό της μονής Βλατάδων (μετά το 1368 ή 1371-1379) (σχέδιο ΑΙ. Τριφονοβα).

Εικ. 6. Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς. Τοιχογραφία στο νότιο παρεκκλήσιο της μονής Βλατάδων (τελευταίο τέταρτο 14ου αι.) (σχέδιο ΑΙ. Τριφονοβα).

δων (Εικ. 6), καθώς και στο ναό του Αγίου Δημήτριου (μετά το 1368)¹⁹.

Σε φορητές εικόνες η απεικόνιση του αγίου απαντά για πρώτη φορά σε εικόνα στο Μουσείο Ρυσκίν στη Μόσχα (τελευταίο τέταρτο 14ου αι.)²⁰, η οποία είναι πιθανότατα

ΣΙΚΟΠΙΟΣ ΠΑΛΑΙΜΙΑΣ). Με μικρές διαφορές η επιγραφή δημοσιεύεται από τον Ε. Τσιγαρίδα ως Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ (Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ.13), 199). Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών αυτών στα τέλη του 14ου-αρχές του 15ου αιώνα, βλ. Α. Χυνοπούλου, *Thessalonique et la peinture macédoine*, Αθήνα 1955, 71. Μ. Chatzidakis, «Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle. Les recherches sur l'évolution du style», *XIVe CIEB*, Bucarest 1971, Rapports I, 130. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα βλ. Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Π. Θεοδωρίδης, «Μ. Βλατάδων. Νέα στοιχεία», *2ο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1982, 100-101. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Οι πρώτες απεικονίσεις», ό.π. (υποσημ.14), 253.

¹⁹ Α. Ευγγόπουλος, «Άγιος Ιωάσαφ - Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς», *Γρηγόριος Παλαμάς* 26 (1942), 194-200. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1952, πίν. 81α. Χυνοπούλου, *Thessalonique et la peinture* (υποσημ. 18), 72-73, πίν. 20.2. Α. Ευγγόπουλος, *Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωση*, Αθήνα 1957, 71-73, πίν. 18.1, όπου δημοσιεύει φωτογραφία μόνο της κεφαλής του αγίου Ιωάσαφ και χρονολογεί την τοιχογραφία στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Αντίθετα, σύμφωνα με τον V. Djurić η εν λόγω ζωγραφική κινείται στο χρονικό πλαίσιο ανάμεσα στον Προφήτη Ηλία στη Θεσσαλονίκη (1360-1380) και τη Resava της Σερβίας (1418) (Djurić, «La peinture», ό.π. (υποσημ.16), 284-285). Ο G. Popon εντάσσει την τοιχογραφία στη δεκαετία 1360-1370 (G. Popon, «Ikona Grigorija Palami iz GMII i živopis Fessalonik pozdnevizantijskoga perioda», *Isskustvo Zapadnoj Evropi i Vizantii*, Μόσχα 1978, 270). Η Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη δέχεται πιθανή χρονολόγηση της τοιχογραφίας στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα (Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Οι πρώτες απεικονίσεις», ό.π. (υποσημ.14), 255, 257, πίν. 4-5) και στην περίοδο 1360-1380. Η ίδια, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη χ.χ., 168), ενώ ο Ε. Τσιγαρίδας τοποθετεί την τοιχογραφία στα χρόνια μετά το 1368 (Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες στη Θεσσαλονίκη», ό.π. (υποσημ.14), 198. Ο ίδιος, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 289, εικ. 15). Ο Ε. Τσιγαρίδας είναι ο πρώτος που εκφράζει την άποψη ότι στην τοιχογραφία δεν απεικονίζεται ο Ιωάσαφ, αλλά ο άγιος Δημήτριος (Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες στη Θεσσαλονίκη», ό.π. (υποσημ. 14), 197-199), άποψη με την οποία συμφωνεί και η S. Gerstel («Civic and Monastic Influences», ό.π. (υποσημ. 16), 238, εικ. 20).

²⁰ Ο άγιος συνοδεύεται από την επιγραφή: Ο ΑΓΙΟΣ / ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ / ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ / ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ. Για την εικόνα βλ. V. Lazarev, «Byzantine Icons of the Fourteenth and Fifteenth Centuries», *BurlMag* 12 (1937), πίν. IVc, ο οποίος θεωρεί ότι φιλοτεγήθηκε στην Κωνσταντινούπολη κατά την περίοδο 1370-1380. Ο V. Djurić (*Ikones de Yougoslavie*, Βελιγράδι 1961, 34), επίσης θεωρεί ότι η εικόνα φιλοτεγήθηκε γύρω στο

έργο εργαστήριου της Θεσσαλονίκης (Εικ. 7), αλλά και σε εικονογραφημένα χειρόγραφα, όπως σε μικρογραφία του ψαλτηρίου 761 στη μονή Βατοπεδίου (14ος-15ος αι.)²¹.

Οι απεικονίσεις του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά κατά τη μεταβυζαντινή εποχή είναι περισσότερες²². Αξίζει να σημειώσουμε ότι στην πόλη της Καστοριάς ο άγιος απεικονίζεται δύο φορές στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού –κυρίως ναός και νάρθηκας–, ολόσωμος (δευτερο μισό 16ου αι.)²³ (Εικ. 8), καθώς και στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Παναγία Μαυριώτισσα (1552)²⁴, όπου απεικονίζεται σε μετάλλιο, όπως και στον κυρίως ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (Εικ. 1). Ολόσωμος απεικονίζεται κατά το 17ο αιώνα στον Ταξιάρχη Τσιατσάπα (1622)²⁵ και στον Άγιο Νικόλαο της αρχόντισσας Θεολογίνας (1663)²⁶, επίσης στην Καστοριά αφού, όπως είναι γνωστό, ασκήτευσε στην περιοχή της μονής του Τιμίου Προδρόμου

Εικ. 7. Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς. Εικόνα στο Μουσείο Ρούσκι της Μόσχας (τελευταίο τέταρτο 14ου αι.). Λεπτομέρεια.

1370-1380, αλλά ως τόπο προέλευσής της δέχεται τη Θεσσαλονίκη. V. Pucko, «Dve paleologovskie ikoni v Moskve», *ZRVI* 16 (1975), 203-213. Ο Ρορον εντάσσει την εικόνα στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα και τη συνδέει επίσης με τη Θεσσαλονίκη (Ρορον, «Ikona Grigorija», ό.π. (υποσημ.19), 262-275. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 282, εικ. 8. *Vizantija, Balkani, Rus. Ikoni XIII-XV vekov*, κατάλογος έκθεσης, Μόσχα 1991, εικ. 48). Ο Etingof θεωρεί ότι η εικόνα έχει «βόρεια καταγωγή, πιθανώς από τη Θεσσαλονίκη» και τη χρονολογεί στις αρχές του 15ου αιώνα. Ο Todić («Apparition», ό.π. (υποσημ.15), 144), επίσης δέχεται την καταγωγή της εικόνας από τη Θεσσαλονίκη. Η Ο. Ρορονα εντάσσει την εικόνα γενικά στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα (Ο. S. Ρορονα, *Problemi Vizantijskogo iskusstva. Mozaiki, Freski, Ikoni*, Μόσχα 2006, εικ. 381).

²¹ Κ. Weitzmann, «The Psalter Vatopedi 761. Its Place in the Aristocratic Psalter Recension», *JWalt* 10 (1947), εικ. 12-15. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ.13), 272, 290, εικ. 16. Ο ίδιος, «Εικονιστικές μαρτυρίες στη Θεσσαλονίκη», ό.π. (υποσημ. 14), 203, 215-216, εικ. 10-11.

²² Για τις μεταβυζαντινές απεικονίσεις του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στην περιοχή της αρχιεπισκοπής Αχρίδας βλ. S. Cvetkovski, «The Portraits of St. Gregory Palamas in the Art of the Ohrid Archbishopric from the Late Middle Ages», *Βυζαντινά* 30 (2010) (υπό εκτύπωση). Για τη λατρεία του αγίου την περίοδο της Τουρκοκρατίας βλ. Β. Καλιακμάνης, «Η μνήμη του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», *Χριστιανική*

Θεσσαλονίκη-Οθωμανική περίοδος 1430-1912, Πρακτικά Συνεδρίου, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1993, 73-78. Βλ. επίσης την εικόνα του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στο ναό των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου στην Κέρκυρα (1654), έργο του Εμμανουήλ Τζάνε (Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κερκύρας*, Αθήνα 1990, 119, πίν. 81, εικ. 56. Μ. Αργέβη, «Άγνωστη εικόνα του αγίου Ανδρέα Κρήτης στη Μονεμβασία, έργο του Εμμανουήλ Τζάνε», *ΔΧΑΕ Λ'* (2009), 267, εικ. 6.

²³ Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 264, 268, 277, εικ. 3.

²⁴ Γ. Γούναρης, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου της Μαυριώτισσας στην Καστοριά», *Μακεδονικά* 21 (1981), 50. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 264, 269, 278, εικ. 4.

²⁵ Σύμφωνα με τη Μ. Παϊσίδου πρόκειται για τον Γρηγόριο τον Παλαμά που αποδίδεται με τη μορφή «ιεράρχη μετωπικού, με πλατιά λευκή γενειάδα» (Μ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα 2002, 69). Οφείλουμε όμως να σημειώσουμε ότι δεν δημοσιεύεται φωτογραφία του αγίου για να επιβεβαιώσουμε αυτό τον ισχυρισμό, διότι προβληματίζει η αναφορά σε απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά με λευκή γενειάδα, καθώς αποδίδεται συνήθως σε χρώμα καστανό.

²⁶ Ο ιεράρχης, που εικονίζεται στο νότιο τοίχο του ιερού βήματος, συνοδεύεται από την επιγραφή: *ΓΡΟΡΙΟΣ Ο παλαμάς* (Παϊσίδου, ό.π., 71).

κοντά στη Βέροια, σε δύο ναούς της οποίας απεικονίζεται, στον Άγιο Γεώργιο Γραμματικού (1629)²⁷ και στην Παναγούδα Κυριώτισσας (1706)²⁸. Στη Θεσσαλονίκη, όπου ο Παλαμάς διετέλεσε αρχιεπίσκοπος, απαντά στο ναό της Νέας Παναγίας (1727)²⁹. Απεικονίζεται, επίσης, σε μονές του Αγίου Όρους, όπως στα καθολικά των μονών Μεγίστης Λαύρας (1535) και Σταυρονικήτα (1545/6), στην τράπεζα της μονής Παντοκράτορος (1743), στο καθολικό της μονής Διονυσίου (18ος αι.), στον εξωνάρθηκα της μονής Ξηροποτάμου (τέλος 18ου αι.)³⁰ κ.α.

Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο ο οποίος, σύμφωνα με την ταξινόμηση του καθηγητή Ε. Τσιγαρίδα³¹, αποδίδει τον άγιο ως επίσκοπο, με παπαλήθρα στην κεφαλή και με πλατιά μακριά γενειάδα. Με τον τύπο αυτό, που διαμορφώθηκε ήδη στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα στη Θεσσαλονίκη³², ο άγιος Γρηγόριος, εκτός από την απεικόνισή του στον κυρίως ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, απαντά και στο ναό των Αγίων Τριών, επίσης στην Καστοριά (1400/1)³³ (Εικ. 3), σε εικόνα στο Μουσείο Ρuškin της Μόσχας (τελευταίο τέταρτο 14ου αι.)³⁴ (Εικ. 7), αλλά και κατά την μεταβυζαντινή εποχή στο νάρθηκα του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (δεύτερο μισό 16ου αι.)³⁵ (Εικ. 8), καθώς και σε φορητές εικόνες³⁶.

Η προσωνυμία του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά «Νέος Χρυσόστομος»³⁷, με την οποία όμως αποκαλείται σχετικά σπάνια, οφείλεται στο γεγονός ότι ο Παλαμάς θεωρήθηκε ιάξιος και ισοστάσιος με τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσό-

Εικ. 8. Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς. Τοιχογραφία στον νάρθηκα του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (δεύτερο μισό 16ου αι.). Λεπτομέρεια.

στομο³⁸ και στο ότι αποκαλούσε τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο «όμοτρόπον τε και προσφιλή και σύνοικον», σύμφωνα με τον βιογράφο του Παλαμά, τον

²⁷ Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 270, 279, εικ. 5.

²⁸ Στο ίδιο, 270, 280, εικ. 6.

²⁹ Ο άγιος συνοδεύεται από την επιγραφή: *Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ο παλαμάς*, βλ. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Οι τοιχογραφίες της Νέας Παναγίας Θεσσαλονίκης και το κίνημα επιστροφής στην παράδοση της τέχνης της "Μακεδονικής σχολής"», *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Οθωμανική περίοδος 1430-1912* (υποσημ. 22), τ. Β', Θεσσαλονίκη 1994, 316, υποσημ. 6. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες στη Θεσσαλονίκη», ό.π. (υποσημ. 14), 199, 211, εικ. 5.

³⁰ Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες στη Θεσσαλονίκη», ό.π., 199-200.

³¹ Στο ίδιο, 272.

³² Στο ίδιο, 272.

³³ Στο ίδιο, 264, 275, εικ. 1.

³⁴ Lazarev, ό.π. (υποσημ. 19), πίν. IVc. Pucko, ό.π. (υποσημ. 20), 203-213. Ρορον, ό.π. (υποσημ. 20), 262-275. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 282, εικ. 8. *Vizantijska, Balkani, Rus* (υποσημ. 20), εικ. 48 (O. Etingof).

³⁵ Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 264, 268, 277, εικ. 3.

³⁶ Βλ. σχετικά τον άγιο Γρηγόριο τον Παλαμά σε εικόνα της μονής Βλατάδων όπου παριστάνεται μαζί με τον άγιο Δημήτριο (Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 283, εικ. 9, χωρίς χρονολόγηση. Βλ. επίσης *Σκευοφυλάκιο Ιεράς Μονής Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1994, 38 (Α. Τούρτα), όπου η εικόνα χρονολογείται στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα, χρονολόγηση την οποία δέχεται και ο Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες στη Θεσσαλονίκη», ό.π. (υποσημ. 14), 210, εικ. 4). Ωστόσο, κατά τη γνώμη μας η εικόνα, με βάση τεχνικά και καλλιτεχνικά κριτήρια, εντάσσεται σε έργα καλλιτεχνικών εργαστηρίων του Αγίου Όρους, του δεύτερου μισού του 17ου αιώνα.

³⁷ Για την προσωνυμία αυτή βλ. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 266. Ο ίδιος, «Τα ψηφιδωτά», ό.π. (υποσημ. 16), 281.

³⁸ Στην Ακολουθία του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά, την οποία συνέταξε ο Φιλόθεος Κόκκινος, ο άγιος Γρηγόριος αναφέρεται ως «συνωδός» και «όμοιότροπος» των μεγάλων θεολόγων,

πατριάρχη Φιλόθεο Κόκκινο³⁹. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο, κατά την εποχή του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Συμεών († 1429), η μνήμη του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά συνεορταζόταν στις 13 Νοεμβρίου μαζί με του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου⁴⁰. Η σχέση αυτή ανάμεσα στους δύο αγίους παρατηρείται και στην ακολουθία του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά, όπου ο ύμνος που του οφείλεται είναι δανεισμένος από την ακολουθία του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου⁴¹.

Με τη προσωνυμία «Νέος Χρυσόστομος» ο αγίος Γρηγόριος ο Παλαμάς απαντά στις προωιότερες απεικονίσεις του, όπως στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (μετά το 1368), στο παρεκκλήσιο των Αγίων Αναργύρων της Μονής Βατοπεδίου (γύρω στο 1371 ή τέλη 14ου-αρχές 15ου αι.)⁴² (Εικ. 4) και στο ναό των Αγίων Τριών στην Καστοριά (1400/1)⁴³ (Εικ. 3).

Αναμφίβολα, η προσωνυμία του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά ως «νέου Χρυσοστόμου» επηρέασε και την εικονογραφία του. Είναι πολύ πιθανό ο εικονογραφικός τύπος του αγίου Γρηγορίου με παπαλήθρα και με αρχιερατικό σάκκο να επηρεάστηκε από ανάλογες απεικονίσεις του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, όπως, ενδεικτικά, εκείνες στο παρεκκλήσιο των Αγίων Αναργύρων στη μονή Βατοπεδίου (γύρω στο 1371 ή τέλη 14ου-αρχές 15ου αι.)⁴⁴ (Εικ. 9), αλλά και σε φορητές εικόνες, όπως σε εικόνα της μονής Βατοπεδίου (τρίτο τέταρτο 14ου αι.)⁴⁵, στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (β' μισό

Εικ. 9. Ο αγίος Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Τοιχογραφία στο παρεκκλήσιο των Αγίων Ανάργυρων της μονής Βατοπεδίου (γύρω στο 1371 ή τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα).

ανάμεσα στους οποίους και ο αγίος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, βλ. *Ακολουθία του εν Άγιοις Πατρός ήμών Γρηγορίου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, του θαυματουργού, του Παλαμά*, Πειραιάς 1978, 38, 62, 95, στίχ. 26 και 96, στίχ. 18-25. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 267. Ο ίδιος, «Εικονιστικές μαρτυρίες στη Θεσσαλονίκη», ό.π. (υποσημ. 14), 201-202.³⁹ Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 267. Ο ίδιος, «Εικονιστικές μαρτυρίες στη Θεσσαλονίκη», ό.π. (υποσημ. 14), 202.

⁴⁰ Ι. Φουντούλης, *Τό λειτουργικών έργων Συμεών του Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1966, 47, 88-89, 94. Ο ίδιος, *Συμεών αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης. Τά λειτουργικά συγγράμματα. Ι. Εύχαι και ύμνοι*, Θεσσαλονίκη 1968, 120-121, 132-133, 271. Γιάνγκος, ό.π. (υποσημ. 16), 14 και 18. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 266. Βλ. επίσης τον κώδικα 2047 της Εθνικής Βιβλιοθήκης στην Αθήνα, φ. 14 (Darrouzès, «Notes», ό.π. (υποσημ. 9), 238.

⁴¹ Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 266.

⁴² Η επιγραφή που συνοδεύει τον άγιο είναι η εξής: *Ο ΑΓΙΩ/ ΤΑΤΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙ/ΣΚΟΠΟΣ ΘΕ/ΣΣΑΛΟΝΙ/ΚΗΣ / ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΕ / ΝΕΟΣ ΧΡΥΣΟ/ΣΤΟΜΟΣ Ο ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΣ*, Τσιγαρίδας, «Τα ψηφιδωτά», ό.π. (υποσημ. 16), 97, 103, εικ.74, 281. Ο ίδιος, «Εικονιστικές μαρτυρίες στη Θεσσαλονίκη», ό.π. (υποσημ. 14), 212-213, εικ. 6-7. Todić, «Apparition», ό.π. (υποσημ. 15), 145.

⁴³ Στο ναό αυτό ο αγίος Γρηγόριος ο Παλαμάς συνοδεύεται από την επιγραφή: *Ο ΑΓΙΟΣ/ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΡ/ΧΙΕΠΙΣΚΟ(ΠΟ)Σ / ΘΕΣ-(C)Α(ΛΟΝ)ΗΚΙΣ Κ(ΑΙ) / ΝΕ(ΟΣ) ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ Ο ΠΑΛΑΜ(Α)Σ*, βλ. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 226, εικ. 2, 265.

⁴⁴ *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Ημερολόγιο 2010* (χωρίς αριθμηση σελίδων και εικόνων).

⁴⁵ Ε. Ν. Τσιγαρίδας, Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Βυζαντινές εικόνες και επενδύσεις*, Άγιος Όρος 2006, εικ. 117.

14ου αι.)⁴⁶, στο Μουσείο του Κρεμλίνου (τέλη 14ου-αρχές 15ου αι.)⁴⁷ κ.α.

Συνοψίζοντας, έχουμε τη γνώμη ότι η ανακήρυξη του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά ως αγίου το 1368⁴⁸ αποτελεί *terminus post quem* για την απεικόνισή του και για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Με τη μελέτη αυτή προσφέρεται ένα

νέο στοιχείο, το οποίο αποδεικνύει ότι οι τοιχογραφίες του καστοριανού ναού δεν εντάσσονται χρονικά στο διάστημα 1359-1363 και οπωσδήποτε στην εποχή της «σερβικής κυριαρχίας» στην Καστοριά⁴⁹, όπως υποστήριξε ο καθηγητής I. Djordjević⁵⁰, αλλά χρονολογούνται με βεβαιότητα στο διάστημα μετά το 1368, όπως έχει προτείνει ο καθηγητής E. Τσιγαρίδας⁵¹.

Alexandra Trifonova

THE DEPICTION OF SAINT GREGORY PALAMAS IN THE CHURCH OF SAINT GEORGE TOU VOUNOU IN KASTORIA. NEW EVIDENCE FOR THE DATING OF THE CHURCH'S FRESCOES

The frescoes of the church of Saint George tou Vounou in Kastoria are dated by no ktetor inscription, but are usually supposed to originate from the second half of the 14th century. According to the latest studies of the Greek professor E. Tsigaridas, the frescoes date from the period between 1368-69 and 1388-89, and most likely, from 1385. On the other hand, the Serbian professor I. Djordjević believes they date from one or two years before, to one or two years after 1361, and certainly, «from the period of Serbian rule in Kastoria». New evidence that can give a definitive answer to the dating issue is provided by the depiction of a saint, which I had the

opportunity to discover, and which had not been identified by either Tsigaridas or Djordjević due to its poor condition of preservation.

The saint is represented in a medallion, as a hierarch, in bust, with long brown beard and brown hair with a tonsure, and bears a nimbus. He wears a polystavriion felony, holds a cross in the right hand and an evangelion codex in the left one. An inscription in bad condition of preservation reads: [Ο ΑΓΙΟC] / ΓΡ[Η]/ΓΟ[Ρ]Ι[Ο]/C [Ο] / ΠΑ/ΛΑΜ[Α]C / Κ(ΑΙ) Ν(ΕΟC) / ΧΡΥC(Ο)CΤ(Ο)ΜΟC (Saint Gregory Palamas and New Chrysostom) (Figs 1 and 2).

⁴⁶ Η εικόνα, διαστ. 74,5x63 εκ. και με αριθ. καταγραφής 8, είναι αδημοσίευτη. Ευχαριστώ τον καθηγητή E. Τσιγαρίδα για την υπόδειξή του.

⁴⁷ *Vizantijska, Balkani, Rus* (υποσημ. 20), 242, εικ. 72 (E. Ostašenko).

⁴⁸ Σημειωτέον ότι ο άγιος απεικονίζεται με φωτοστέφανο, δηλωτικό της αγιοποίησής του.

⁴⁹ Σύμφωνα με την E. Δρακοπούλου, χρονικό όριο για τη σέρβικη κυριαρχία στην Καστοριά είναι το 1371, όταν στην πόλη κυριαρχούσε ο κράλης Marko, ενώ το έτος 1383/4 η πόλη ήδη βρισκόταν υπό την κυριαρχία της αλβανικής οικογένειας Μου-

ζάκη (E. Δρακοπούλου, «Η σερβική παρουσία στην Καστοριά τις παραμονές της τουρκικής κατάκτησης», *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 1996, 92). Ορισμένοι ερευνητές, όπως ο A. Ducellier και η V. Kravari, θεωρούν ότι η Καστοριά περιήλθε στην αλβανική κυριαρχία το 1372 (A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge*, Θεσσαλονίκη 1981, 485. V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Παρίσι 1989, 55, σημ. 173).

⁵⁰ Djordjević, «O zidnom slikarstvu», ό.π. (υποσημ. 1), 459, 460, 461.

⁵¹ Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες* (υποσημ. 1), 224-225.

The «Νέος Χρυσόστομος» epithet of Saint Gregory Palamas is due to him being considered equal in dignity (ἰσάξιος) and standing (ἰσοστάσιος) to Saint John Chrysostom. This epithet has been associated with Saint Gregory Palamas since his earliest depictions, as in the parekklesion of Saints Anargyroi in the Vatopedi Monastery (c. 1371, or late 14th-early 15th c.) (Fig. 4) and in the church of the Holy Three (Confessors) in Kastoria (1400-1401) (Fig. 3).

The proclamation of Saint Gregory Palamas as a saint by the

Ecumenical Patriarchate of Constantinople took place in 1368 and it is evident that his depiction must be posterior to this proclamation. We are of the opinion that the canonization of Saint Gregory Palamas is a *terminus post quem* for the frescoes of the Saint George tou Vounou church, meaning that the frescoes cannot date from 1359-63, as Prof. I. Djordjević supposes, but should instead be dated after 1368, as Prof. E. Tsigaridas suggests.